

Библиографические ссылки

1. **Артамонова І. М.** Ігрове кодування як структурний показник мотивуючих заголовків / І. М. Артамонова // Русский язык и литература: Проблемы изучения и преподавания в школе и вузе : сб. научн. тр. – К., 2006. – С. 104–109.
2. **Желтоногова Т. В.** Заголовок як компонент структури українського політичного тексту : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. В. Желтоногова. – Кіровоград, 2004, – 16 с.
3. **Земская Е. А.** Клише новояза и цитация в языке постсоветского общества / Е. А. Земская // Вопросы языкознания. – 1996. – № 3. – С. 23–31.
4. **Красных В. В.** «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2003. – 309 с.
5. **Лазарева Э. А.** Заголовочный комплекс текста – средство организации и оптимизации восприятия / Э. А. Лазарева // Известия Урал. гос. ун-та. – 2006. – № 40. – С. 158–166.
6. **Славкин В. В.** Заголовок в современном газетном тексте / В. В. Славкин // Журналистика и культура русской речи. – 2002. – № 1. – С. 39–49.
7. **Толковый словарь иностранных слов.** – Режим доступа : <http://foreign.slovaronline.com>

Надійшла до редколегії 01.06.11

УДК 81.161.2'367

О. М. Турчак

Дніпропетровський університет економіки та права імені Альфреда Нобеля

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ВСТАВЛЕНИХ КОНСТРУКЦІЙ ЯК СИНТАКСИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ СТРУКТУРНО-КОМУНІКАТИВНОГО РІВНЯ

Охарактеризовано вставлені конструкції як синтаксичну категорію структурно-комунікативного рівня: розглянуто актуальні проблеми, пов'язані зі становленням вставлених одиниць як засобу мовної комунікації, проаналізовано наукові праці, присвячені вставленим елементам.

Ключові слова: вставлена конструкція, вставлена одиниця, вставлене речення, категорія вставлення, вставна конструкція, комунікативне значення, комунікативно-синтаксичний рівень.

Охарактеризованы вставные конструкции как синтаксическая категория структурно-коммуникативного уровня: рассмотрены актуальные проблемы, связанные со становлением вставных единиц как средства языковой коммуникации, проанализированы научные работы, посвященные вставным элементам.

Ключевые слова: вставная конструкция, вставная единица, вставное предложение, категория вставности, вводная конструкция, коммуникативное значение, коммуникативно-синтаксический уровень.

The article gives characteristics of inserted constructions as a syntactical category of structural communication level. Particularly actual problems are regarded, which connected with the formation of inserted units as a means of language communication and also scientific works dedicated to these inserted elements are analyzed.

Keywords: inserted construction, inserted unit, inserted sentence, the category of insertion, introductory construction, communicative significance, communicative and syntactic level.

Сучасна лінгвістика інтенсивно займається всебічним вивченням синтаксису української мови на межі ХХ–ХХІ століть. Проблеми синтаксису постійно знаходяться в центрі уваги мовознавців, тому що структура речення в сучасній

українській мові є досить гнучким явищем, яке чутливо реагує на цільові установки акту комунікації. Це призводить до того, що на кожному етапі наукового пізнання постають нові питання. До таких актуальних проблем належить і питання про вставлені конструкції – особливі синтаксичні одиниці, за допомогою яких розкривається не тільки комунікативна суть мови, а й вивчається процес формування і передачі інформації в системі мови.

Інтерес щодо їх вивчення пояснюється тим, що вони були остаточно виділені зі складу вставних елементів у самостійну синтаксичну категорію тільки в кінці 50–60 років ХХ століття. Вставлені конструкції неодноразово розглядалися в мовознавчій літературі, але різні аспекти цього мовного явища на сьогодні ще потребують детального вивчення.

Питання про вставлені конструкції з неоднаковою повнотою і чіткістю висвітлили в спеціальних дослідженнях А. Анікін, Є. Артеменко, С. Гостеева, І. Кірюхіна, Є. Седун, Л. Хатіашвілі, І. Щеболева та інші, у вузівських посібниках – Н. Валгіна, О. Галкіна-Федорук, О. Гвоздев, К. Горшкова, Д. Розенталь, А. Руднев, М. Фоміна, В. Цапукевич, М. Шанський, Л. Кадомцева, М. Каранська та інші.

Увага дослідників була зосереджена на розмежуванні вставних і вставлених одиниць, на сутності вставлення, функціонуванні вставлених конструкцій у реченні, аналізі їх семантики, синтаксичній будові, співвідношенні і зв'язку з основним складом речення, пунктуаційному виділенні тощо, але єдиної думки в розумінні цього синтаксичного явища поки що не досягнуто.

Отже, *мета* статті – дати загальну характеристику вивчення вставлених конструкцій у мовознавчій літературі. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: 1) з'ясувати особливості розмежування вставних і вставлених конструкцій; 2) визначити комунікативно-функціональну сутність поняття «вставлення»; 3) розглянути функції вставлених конструкцій у мові.

На ранніх етапах розвитку науки про мову питання про вставлені конструкції окремо не розглядалося, оскільки вони тривалий час не відмежовувалися від вставних, хоча явище парентези давно перебувало в центрі уваги дослідників. За визначенням І. Распопова, «парентеза – вставлення якихось елементів, які співвідносяться зі змістом основного складу речення або його конструктивних частин, але виходять за межі звичайних синтаксичних зв'язків, що встановлюються між компонентами цього складу» [17, с. 501].

Окремі фрагментарні зауваження щодо вставлених конструкцій знаходимо у працях М. Ломоносова, Н. Греча, О. Востокова, І. Давидова, П. Перевлеського, О. Пешковського. Але ні М. Ломоносов, ні Н. Греч, ні О. Востоков не виділяють вставлені конструкції зі складу вставних. Тільки з другої половини ХІХ століття в синтаксичній науці склалася інша концепція вставності, згідно з якою термін *вставні слова* закріпився за граматично відокремленими виразами суб'єктивного відношення до висловлюваного, а *вставлені речення* – за реченнями, вставленими в інше, але не зв'язаними з ним граматично.

Вперше чітко намітив два типи вставних речень, які відрізняються за своєю функцією, І. Давидов і, таким чином, зробив перший крок до розмежування вставних і вставлених одиниць. П. Перевлеський продовжує думку І. Давидова, близько підходячи до сучасного розуміння категорії вставлення і використовуючи при цьому термін *вставлені речення*, який вперше був введений Євграфом Філомафітським. О. Пешковський теж не ототожнює вставні і вставлені елементи [4].

У працях лінгвістів ХІХ і початку ХХ століття вставлені конструкції не виділяються з категорії вставних. Вперше на необхідність їх розмежування вказав А. Шапіро. Учений вважав, що вставленими є «слово, група слів, речення або

навіть група речень, які мають особливу функцію – додаткового, що раніше не передбачалося до включення в основну тканину речення, зауваження» [18, с. 63].

На проблемі розмежування вставних і вставлених конструкцій акцентує свою увагу Є. Седун. Проаналізувавши смислове наповнення і призначення вставних і вставлених одиниць, їх інтонацію, мовознавець доходить висновку, що «вставні» і «вставлені» речення не можуть бути принципово розмежовані ні за конструктивно-синтаксичним, ні за інтонаційним оформленням» [13, с. 187]. На думку Є. Седуна, розмежування між ними можливе лише до певної міри і не виключає об'єднання цих понять у синтаксичній категорії більш широкого обсягу.

Питання про диференціацію вставних і вставлених конструкцій порушує й В. Тихомиров. Він насамперед зупиняється на характеристиці місця вставлень у структурі речення. Детально розглядаючи цю проблему, В. Тихомиров, як і інші науковці, робить такий висновок: «...Вставлені конструкції можуть знаходитися в середині або в кінці основного речення, розташовуватися постпозитивно або становити абзац; але вони не можуть знаходитися на початку речення» [15, с. 102]. Це зумовлюється тим, що потреба у вставлених конструкціях може з'явитися тільки після того, як уже викладено основний зміст висловлювання або яку-небудь його частину.

На думку М. Карпенка, вставлені конструкції близькі до відокремлених членів речення. «Специфіка вставлених сполучень слів, – за словами науковця, – порівняно з ... останніми полягає перш за все в додатковому, уточнюючому значенні вставлень (для відокремлених членів речення не обов'язковому, а для деяких їх типів взагалі неможливому) і в більшій синтаксичній самостійності, яка притаманна їм» [10, с. 73]. А. Прияткіна стверджує, що функціонально-семантичний зв'язок існує і між вставленням та ускладненням. Він «заснований на додатковій характеристиці будь-якого ускладнення. Чи то додаткова предикативність, чи розширення структури шляхом утворення рядів з різними типами внутрішньорядних відношень» [12, с. 162].

В академічному виданні «Сучасна українська літературна мова: Синтаксис» за редакцією І. Білодіда про вставлені конструкції є лише окремі зауваження [14]. Зовсім нічого не говориться про них у шкільних посібниках. Саме тому проблема вставлених одиниць передбачає необхідність нових пошуків у вирішенні окремих питань та шляхів їх розв'язання.

Дослідження вставлених конструкцій поновилося і було продовжене в 70–80-х рр. ХХ століття. Інтерес до категорії вставлення пояснюється тим, що змінився склад вставлених конструкцій, прийоми їх уведення в речення, форми ускладнення тексту, текстова мотивація в цілому. А. Загнітко вважає, що зацікавленість категорією вставлення зумовлена й особливістю змін у реченнєвій структурі, цілісність якої порушують компоненти-ускладнювачі, до яких традиційно належать вставлені слова, словосполучення і речення. На думку мовознавця, розвиток в українській мовній практиці вставлених конструкцій і збільшення їх питомої ваги є характерною особливістю сучасного простого ускладненого речення. Пояснення цього явища слід шукати в необхідності поєднання кількох інформаційних планів в одному висловленні, що сприяє лаконічності ... і розкриває кілька планів повідомлення, тобто можна сказати, що інформативна двоплановість повідомлення шукає економні засоби вираження [7]. Саме цим можна пояснити активний розвиток вставлених конструкцій, за допомогою яких проявляється тенденція до розвитку аналітизму. А. Мамалига стверджує: «Повідомлення додаткового змісту, що виражається вставленою конструкцією, відбувається шляхом уторгнення в основний зміст ... мовленнєвих побудов, підпорядковуваних міркуванням, завданням ефективної комунікації,

зокрема, необхідності своєчасного роз'яснення, доповнення, що полегшує сприйняття, розуміння сказаного» [11, с. 241]. Відомості, що містяться у вставлених конструкціях, виносяться нібито на інший план повідомлення. Часто цим досягається «більша смислова ємкість і виражальна сила висловлювання, що дозволяє рельєфно передати комунікативне навантаження речення в цілому: зміст основного речення і вставленої конструкції в їх єдності» [1, с. 247]. Розвиток вставлених елементів служить засобом компенсації зменшення вживаності синтагматично зв'язаних видів ускладнення простого речення.

Вставлені конструкції представлені найрізноманітнішими синтаксичними одиницями: словами, словосполученнями, простими і складними реченнями майже всіх типів, конструкціями з прямою мовою, а також більш складними побудовами, що складаються з декількох названих одиниць, ряду суміжних речень або абзацу.

У синтаксичній теорії існує проблема визначення вставлення, оскільки це синтаксичне явище виходить за межі ускладненого речення, бо пов'язане і з структурою складного речення, і з структурою тексту. Немає чіткості і в питанні про те, до якого аспекту синтаксису воно належить – конструктивного чи комунікативного. А. Прияткіна вважає, що термін «вставлення» використовується у двох випадках: коли йдеться про факти писемного мовлення, у яких визначальну роль відіграє пунктуація, та про факти, в яких визначальну роль відіграє характер синтаксичної структури. Відповідно до першого значення терміна, вставлення – це будь-яка частина тексту, взята в дужки, відповідно до другого – це частина висловлювання, особливим способом співвіднесена з іншими його частинами: синтаксично ізольована частина або предикативна конструкція, що вводиться в речення за допомогою сполучника, але особливим, відмінним від сурядності і підрядності способом [12]. Вставлені одиниці традиційно кваліфікуються як слова і групи слів, граматично не зв'язані з реченням, як синтаксично ізольовані частини речення.

Останнім часом у сучасному українському мовознавстві з'явився інший, відмінний від традиційного, погляд на вставлені конструкції, специфіка якого впливає з дворівневої природи речення. Вважається, що вставлені конструкції – це особливі синтаксичні одиниці мовлення, що належать до явищ комунікативно-синтаксичного рівня мови і разом із звертанням, вставними словами, словосполученнями та реченнями, а також словами автора утворюють так звану інфраструктуру речення, одиницям якої властива не граматична, а ситуативно-смислова та суб'єктивно-модальна зорієнтованість на речення. Вставлені конструкції виступають тут як актуалізатори смислового прирощення [3]. Д. Баранник стверджує, що вставлені одиниці «є важливою частиною речення, вони не ізольовані від нього, а тісно пов'язані з ним. Цей зв'язок не належить до жодного з традиційно відомих граматичних зв'язків. Це особливий тип синтаксичної організації...» [3, с. 18].

Переважає більшість мовознавців дотримується погляду, згідно з яким вставлення формується в тому випадку, коли мовець, почавши фразу, розгортаючи її, завершуючи чи, навіть, завершивши думку, усвідомив потребу в її продовженні, доповненні або уточненні. Саме тоді розпочате речення переривається в якійсь його частині, в нього мовець вставляє певне доповнення, після чого завершує реченнєву структуру, привносячи у висловлювану думку додаткову семантику.

Цілком природним є те, що думка, «виражена вставленою конструкцією, не збігається з загальною лінією розповіді, а чітко відмежовується від неї. Навіть слухове спостереження за живою мовою дає підстави говорити про особливий

комунікативний характер речень із вставленими конструкціями, що знаходить своє відображення насамперед в інтонації речення. У живій мові інтонація відіграє головну роль у відокремленні головних одиниць мови від елементів другорядного плану, серед яких вставлені конструкції займають значне місце» [6, с. 85].

На думку С. Глушакової, проблему вставлених конструкцій у сучасній лінгвістиці можна подати у двох аспектах: семантико-граматичному (визначення функціонально-семантичної природи вставлених конструкцій, встановлення характеру їх зв'язку з основним складом висловлювання) та стилістичному (характеристика семантико-стилістичних функцій вставлених конструкцій у певному функціональному стилі мови) [5].

Залежно від того, в яких співвідношеннях знаходяться вставлені конструкції з семантикою або стилем основної частини речення та між собою, А. Анікін виділяє два різновиди речень із декількома вставленими елементами: речення з парним співвідношенням вставлених конструкцій і речення з послідовним співвідношенням вставлених конструкцій. Мовознавець констатує той факт, що речення з послідовним співвідношенням вставлених конструкцій зустрічаються досить рідко, оскільки вони важкі для сприйняття на слух [2].

Питання про співвідношення вставлень із текстом продовжує вивчати В. Шаймів. Мовознавець помітив, що властивість вставлених конструкцій переводити зміст висловлення на інший, порівняно з основним контекстом, ярус, дозволяє суміщати в тексті не тільки різні типи мовлення, але й різні типи розповіді. Це дає можливість використовувати ці одиниці в тексті для створення «ситуацій контрасту» [16, с. 87].

Речення в сучасній українській мові не мають семантичних і синтаксичних особливостей, які обмежували б не лише їх можливість ускладнюватися вставленими конструкціями, а і зміст та структуру вставлень. Саме тому синтаксична будова вставлень характеризується великим різноманіттям і залежить перш за все від характеру їх граматичного зв'язку з основним реченням. Відповідно до цього, як стверджує І. Щеболева, вставлені конструкції прийнято поділяти на два структурні типи, кожний з яких має свої особливості. До першого типу належать синтаксично самостійні вставлення, не пов'язані сурядним чи підрядним зв'язком з основним реченням, до другого – вставлені конструкції, оформлені як члени речення або частини складного речення [19].

Згідно з концепцією Л. Кадомцевої, вставність, як і будь-яке функціональне явище, не підлягає вичерпній структурі класифікації, «проте напрями взаємодії вставних компонентів речення в семантичному відношенні з основним реченням і текстом у цілому простежуються» [8, с. 105]. Думки про те, що вставлена частина не піддається класифікації за змістом, дотримується й М. Каранська [9].

Цікавим є питання про функції вставлених одиниць. На думку А. Прияткіної, до визначення функції вставлення можна йти двома шляхами: від структури речення і від структури висловлювання. «З погляду структури речення, вставлення – це такий компонент, який не включений у позиційну і синтагматичну структуру речення, тобто він не відповідає ознаці члена речення, граматично так чи інакше зв'язаного з іншими членами, його не можна визначити ні як сурядний, ні як підрядний. З погляду висловлювання, вставлення – це його факультативна частина. Вона має цінність, але як додаткова інформація, відсутність якої не може вплинути ні на зміст, ні на структуру висловлювання» [12, с. 159].

Отже, дослідження, що стосуються вставлених конструкцій, не вирішують повністю проблему їх вивчення в сучасній лінгвістиці. Оскільки поняття «вставлених одиниць» виходить за межі традиційного синтаксису, бо являє собою реалізацію плану висловлення, пов'язаного зі специфікою не лише певного сти-

лю, а й певного автора, то вивчення вставлень у мовознавстві залишатиметься актуальним питання і в майбутньому. Зокрема, варто буде приділити увагу причинам активізації вставлених елементів у синтаксичній системі сучасної української мови.

Бібліографічні посилання

1. **Аникин А. И.** Вставные конструкции как компонент предложения / А. И. Аникин // Русский язык. Ученые записки МОПИ им. Н. К. Крупской. – М., 1967. – Т. 197. – Вып. 13. – С. 247–258.
2. **Аникин А. И.** Предложения с несколькими вставными конструкциями / А. И. Аникин // Вопросы синтаксиса и лексики современного русского языка. – М. : МГПИ, 1973. – С. 22–41.
3. **Баранник Д. Х.** Два рівні граматичної структури речення / Д. Х. Баранник // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 13–19.
4. **Висоцький А. В.** З історії вивчення вставних і вставлених частин речення / А. В. Висоцький // Система і структура східнослов'янських мов. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1998. – С. 218–223.
5. **Глушакова С. О.** К вопросу о функционировании вводных и вставных конструкций в русских научных текстах XVIII – XX вв. / С. О. Глушакова // Проблемы функционирования языка и специфики речевых разновидностей. – Пермь : ПГУ, 1985. – С. 154–162.
6. **Жученко Д. І.** Інтонаційні особливості вставлених конструкцій в залежності від їх синтаксичної структури / Д. І. Жученко // Мовознавчі студії. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 85–90.
7. **Загнітко А. П.** Український синтаксис (Науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс) : навч. посібник / А. П. Загнітко. – К. : ІЗМН, 1996. – Ч. 2. – 240 с.
8. **Кадомцева Л. О.** Українська мова: Синтаксис простого речення / Л. О. Кадомцева. – К. : Вища шк., 1985. – 127 с.
9. **Каранська М. У.** Синтаксис сучасної української літературної мови / М. У. Каранська. – К. : НМКВО, 1992. – 399 с.
10. **Карпенко М. А.** К вопросу о вводных и вставных словах и конструкциях в современном русском языке / М. А. Карпенко // Вісник Київ. ун-ту. Серія філології та журналістики. – К., 1962. – № 5. – Вип. 1. – С. 68–74.
11. **Мамалига А.** Рівні текстового виокремлення вставних і вставлених конструкцій (на матеріалі газет) / А. Мамалига // Вісник Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка. – Серія : Журналістика. – К., 1997. – Вип. 4. – С. 239–248.
12. **Пряткина А. Ф.** Русский язык: Синтаксис осложненного предложения / А. Ф. Пряткина. – М. : Высш. шк., 1990. – 176 с.
13. **Седун Е. П.** О так называемых «вводных» и «вставных» конструкциях / Е. П. Седун // Славянское языкознание. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – С. 186–194.
14. **Сучасна українська літературна мова : Синтаксис** : [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.
15. **Тихомиров В.** Разграничение вводных и вставных конструкций в современном русском языке / В. Тихомиров // Русский язык в школе. – 1963. – № 6. – С. 100–102.
16. **Шаймиев В. А.** Роль вставных предикативных единиц в семантической организации текста / В. А. Шаймиев // Функционирование синтаксических категорий в тексте. – Л. : ЛГПИ, 1981. – С. 81–88.
17. **Современный русский литературный язык** / [Н. М. Шанский, А. Н. Тихонов, И. П. Распопов, А. В. Филиппов]. – Л. : Просвещение, 1981. – 584 с.
18. **Шапиро А. Б.** Рецензия на работу С. И. Абакумова «Методика пунктуации» / А. Б. Шапиро // Русский язык в школе. – 1948. – № 3. – С. 62–65.
19. **Щеболева И. И.** Структурные типы вставочных конструкций в современном русском языке / И. И. Щеболева // Вопросы синтаксиса русского языка. – Ростов-на-Дону, 1971. – С. 101–113.

Надійшла до редколегії 27.05.11